

SZENTI TIBOR

Több település peremén

NAGY GYULA (1911–1994) NÉPRAJZKUTATÓ, MÚZEUMIGAZGATÓ EMLÉKÉRE

Szabó Ferenc történész *A dél-alföldi betyárvilág* (Gyula, 1964) című könyvében írta: Hódmezővásárhely tanácsa gyakran kapott felszólító és sürgető átíratot Orosházáról, valamint a környező helységek elöljáróitól, hogy a vásárhelyi Pusztán¹ gyakori betyártevékenységet fékezze, vagy számolják föl. Hol van már a török hódoltság utáni 250.000 hektárnyi vásárhelyi határ, a 20. század közepére 132.000 hektárra csökkent területe, több település peremén a 36.500 holdas, egykori vásárhelyi Pusztá, a betyárokkal, az őket bújtató pásztorokkal, az 1850-től² meginduló tanyásodással? 1950-ben az országos területrendezés során a Pusztát is fölosztották, és belőle a legkisebb területet az egykori anyavárosnak hagyták.

Nagy Gyula volt az első, aki mit sem törődött a legújabb kori területi határokkal. Néprajzusként egyetlen régióban gondolkodott, és életének egyik, ha nem a legnagyobb műveként a vásárhelyi Pusztát kutatta. Három olyan kötetet gyűjtött, írt, szerkesztett és fotózott a hagyományos pusztai földművelésről (1963), állattartásról (1968), és paraszteletről (1975), amelyek minden olyan egyetemen és felsőfokú tanintézményben, ahol magyar néprajzot tanítanak, kötelező, vagy ajánlott olvasmány. Másik heroikus és példát adó kötetük, az általa szerkesztett és részben írt, a második világháborút követő első vidéki helységmonográfia, a kétkötetes *Orosháza története és néprajza* (1965). Amikor megjelent, egy értekezleten „Tóth János építész-mérnök azt mondta Darvasnak: »Ez a Gyula hamarosan szent lesz!« – »Már az is!« – volt a rövid válasz.”

Késő ősre járt az idő, amikor az 1970-es évek elején, Nagy Gyula és Csizmadia Imre parasztlektor, parasztverselő és önéletíró, egykori pusztai kigazda fölkerestek Oldalkosár utcai otthonomban, és a paraszteletről készülő kötetünkről beszélgettünk. Szép példaként a két város testvéri kapcsolatának, mindketten szerepelnek a *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikonban* (2002), Vásárhely jeleseként is. Ezt a két orosházi embert elsődle-

¹ A *vásárhelyi Pusztá* egyetlen, elfogadott helyesírása ez. (Ebben sokat vitatkoztunk Nagy Gyulával, ő másként értelmezte.) Hódmezővásárhely külterületét több hivatalos határrészre osztották: Tanya, Gorzsa-tanya és Pusztá. (Volt még Nagy-sziget, Nagy-rét stb.) Ezek mind önálló helynevek (főnevek és nem melléknevek), amelyeket – akár a Tiszát, vagy az Alföldet – nagy kezdőbetűvel kell írni. Esetünkben a *vásárhelyi* szó jelző és nem főnév.

² Nagy Gyula: *A múzeum szolgálatában* című könyvében 1853–54-et említette (29. old.). Herceg Mihály és Szent Tibor legújabb kutatási eredményei szerint, a tanyásodás több évig elhúzódó folyamat volt, amelyet az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei meghiúsítottak, de 1850-től a telekkiosztás elindult.

sen a mély és egész életükben tartó közös szomorúság kötötte össze. Az első világháborúban édesapjukat veszítették el, és árvaként, keserves körülmények között nőttek föl.

Amikor az esőáztatta, lehullt falevelek között az állomásra kísértem őket, Nagy Gyula váratlanul előhozta a gyerekkorát, amelyről az *Életem első fele* (1987) című könyvében, mint *Boldog gyermekkoromról* írt, de nekem így beszélt:

– Tudjátok, miért vagyok minden vasárnap és ünnepnap az orosházi evangélikus nagytemplomban? Mert a falon, a kőtáblára vésve, a hősi halottak között ott olvasom az apám nevét. Ilyenkor imádkozom érte és beszélgetek hozzá. Megnyugszom kicsit, és kintartok a következő hétig. Az elhanyagolt, kezeletlen hastífuszban szörnyű halála lehetett. Imádkozom azért is, hogy megváltásként nekem könnyű halált adjon a jó Isten.

Nagy Gyula itt tanulta meg egy holt emberrel, és a Teremtővel egész életén keresztül folytatott csendes társalgása során azt a párbeszédet, amelynek következtében könyveiben dokumentumszerűen, de élet közeli leírásban jelentek meg a Pusztai lakóinak hétköznapi küzdelmei és ünnepi órái. Az özvegy édesanya nehéz körülmények között, kontár varrásból nevelte négytagú családját. Gyula fia a polgári iskola után egy évig dolgozott, majd fölvételt nyert a kiskunfélegyházi tanítóképzőbe, ahol Darvas József osztálytársaként tanult, és az író 1973-ban bekövetkezett haláláig baráti kapcsolatot ápolt vele. Egy fogalmazási háziversenyen, a tanárúrnak Nagy Gyula írása tetszett legjobban. „Azóta is figyelem magam: jobban, szebben tudok írni, mint beszélni” – vallotta életrajzi könyvében.

Nagy Gyula 1932-ben tanítói oklevelet szerzett, de 1936-ig „ideiglenes helyettesként” alkalmazták, és magántanítványokat is vállalt. A világgazdasági válság enyhülésével, 1936 őszén a falu legtávolabbi, Gyulai úti osztatlan, állami, tanyai népiskolájában nyert kinevezést. Ebben az évben feleségül vette Verasztó Erzsébetet, és három gyermekük született. Orosházáról is hoztak hozzá bukott tanulókat, akikből a kezdő tanító igyekezett „embert faragni”. Neveléséhez gyakran különleges, egyéni módszereket választott. Így emlékezett:

„Amikor Tihanyról tanultunk, minden gyerek kipróbálta a tihanyi visszhangot. Egy gyereket elbújtattam a pad alá, ő volt a visszhang. A harsány kiáltást halkabban adta vissza a pad alatti visszhang. Én is kipróbáltam magam. 7×8, – ötvenhat – volt a visszhang felelete. Jót derültünk rajta.” Bevezette az úttörő jellegű *mindenes füzetet*, amely a szülők közötti közvetlen kapcsolatot éppen úgy képviselte, mint a későbbi ellenőrző könyvecske, de a tanmeneten kívüli magyarázatokat és rajzokat is. Egy kályhacsere során elindult a néprajzi felfedezések rögzítésének útján. A falban szekrény nagyság üreg maradt, amelyet bepolicozott, üvegajtót helyezett elé és „magyar mintákat pingált rá”. „Elhatároztam – írta –, hogy a szekrénybe a tanulók és a szülők segítségével népművészeti és néprajzi tárgyakat gyűjtök, gyűjtetek. Így született meg a mi kis iskolai gyűjteményünk.” A gyűjtőszervevény felizzásával ösztönösen egy másik nagyon fontos pálya alapjait is kezdte lerakni: a múzeumalapítását.

Évente több népművelő előadást rendezett az iskolában, amelyre zsúfolásig megtelt a tanterem. „Mikor este az előadásnak vége lett, az imbolygó viharlámpások úgy látszottak, mintha szentjánosbogarak lennének.” 1941-ben a faluszélen lévő, a Pesti úti iskolába került. Itt már tudatosan végezte a néprajzi tárgygyűjtést. „Később szellemi néprajzzal is kezdtem foglalkozni: gyűjtöttem környékünk ragadványneveit, a Harangoskút legendáját is, és elkezdtem leírni a népi játékokat” – vallotta. Az 1940-es évek elején, nyári szünidőben a Táj- és Népkutató Intézet gyűjtőivel háromhetes munkán vett részt, „mert kezdtem

mind komolyabban foglalkozni néprajzi gyűjtéssel... A néprajzi kutatás mellett a magyarság életerejének felmérése is feladatunk volt.”

Különös, hosszú címet ad életrajzkönyvében az egyik fejezetnek, amely második világháborús történetét beszéli el: „A háborúban felhúztam a puskám ravaszát, de nem sütöttem el; egy pukkanást hallottam, az is engem sebesített meg.” Ebben minden benne van, ami emberségére jellemző volt. Az 1945-ös év Nagy Gyula életében is jelentős változást hozott. Miközben 1950-ig még főállásban tanítóként dolgozott, a település megbízta az 1900-as évek elején, a Juhász Balázs polgári iskolai tanár által létrehozott vegyes tárgygyűjteményre alapozva, egy korszerű múzeum megszervezésével. Mint igazgató, a nyugdíjazásáig, 1978-ig ő vezette a Szántó Kovács Múzeumot, amely „nem hivatalom, hanem otthonom volt” – írta. Ez az egykori vidéki, polgári kúria a kisváros kulturális szentélyévé vált, amelyben nemzedékek ismerhették meg elődeik életét, az 1744-ben Zombárol ideköltözött, egykori szabadmenetelű jobbágyok falualapításától, az 1970-es évek végéig. A máig látható állandó kiállítás a „Nyolc nemzedék élete Orosházán” címet viseli.

Nagy Gyula egész életművében mindvégig ellenőriztette magát. Ehhez kétféle embert, elsősorban képzett muzeológusokat: régészeket, néprajzosokat, történészeket és nyelvészeket kért segítségül, de monografikus földolgozásaiban a meteorológustól a biológusig és földrajztudósig több tudomány szakembere képviseltette magát. A másik munkatársi típus is a maga területén szakember volt: azok a parasztlakosok, akik adatközlőiből váltak tanácsadókká. Nagyon megbecsülte őket. Úgy tartotta, hogy a néprajztudósok is tőlük tanulták el a tudományt. A hivatásos szakemberek között volt Keszi Kovács László, Tálasi István, Balassa Iván, Bálint Sándor – vele én is Orosházán ismerkedtem össze, a pusztai paraszteletről szóló monográfia egyik megbeszélésén –, Szilágyi Miklós, ifjú Kodolányi János, Katona Imre; vagy László Gyula, Kovalovszky Júlia, Dienes István régész, Szabó Ferenc történész, Greza Ferenc és Sipka Sándor irodalomtörténész, Hajdú Mihály nyelvész, Koszorús Oszkár helytörténész, Kiss István botanikus, Sterbetz István ornitológus és sokan mások. A parasztlektorok közül Csizmadia Imre, Koczka Pál, Juhász Nagy Vilmos, Fekete Sándor, Varga Ferenc, Kérdő Ernő, Szántay István, Galli Bálint a legjelesebbek, de rajtuk kívül még nagyon sok gazdaembert is foglalkoztatott.

Állandóan képezte magát. A Magyar Néprajzi Társaságnak 1949 óta tagja volt. Utóbb a vándorgyűléseken, nem egy konferencián előadásaival már ő tanított. Körülményesen beszélt, de amit mondott, szakmai szempontból teljes értékű volt, és pontos helyszíni gyűjtőmunkán alapult. 1950-ben a szegedi főiskolán szaktanítói diplomát szerzett. 1960–61-ben az ELTE-n egyéni levelező oktatásban vett részt. Ehhez Ortutay Gyula segítségére volt szükség. Munkásságát 1972-ben és 1986-ban Móra Ferenc Emlékéremmel díjazták. 1992-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tiszti keresztjével életművét tüntették ki. Legjobb talán mégis annak örült, amikor tanulmányai 1961-ben, 1964-ben, és 1971-ben német néprajzi folyóiratokban megjelentek. Élete végéig büszkén mutatta, hogy ezek a legnagyobb szakmai elismerései. Nyugdíjazása után egykori évfolyamtársának és barátjának, Darvas Józsefnek tárgyi emléket gyarapítva és őrizve, az író emlékházában dolgozott. Látogatók ezreinek beszélt el Darvas életét és küldetését.

1986-ban jelent meg utolsó könyve, amely második kötete volt életrajzi munkájának, és *A múzeum szolgálatában. Négy évtized Orosháza múzeumában* címet adta neki. Ennek második fejezetcímében vall arról, hol és miként vált igazán néprajzkutatóvá: *Ahol*

néprajzossá fejlődtem. Rátaláltam a Vásárhelyi-pusztára. Ez volt az ő igazi élet- és gyűjtőtere, a megtalált világa. „...a termelőszoövetkezetek megalakulásával a Pusztán is elkezdődött a parasztság életének gyökeres változása. Az 1960-as években már egyre inkább sürgetett az idő: elhatároztam, hogy azonnal hozzákezek a hagyományos paraszti életmódot tanulmányozni, és az emlékéket megmenteni az utókor számára” – vallotta.

Ha Orosházához közelebbi tanyákat keresett föl, gyalog ment, ha messzebb készült, kerékpárra ült. Óriási elszántság és alkotói láz hevítette. Tanítói korszakából maradt egy kiszolgált bőrtáskája, amelybe A4-es formátumú, spirális kockásfüzetet, tollat, üvegben vizet és zacskóban némi száraz élelmet helyezett. A füzetnek mindig az egyik oldalára jegyzetelt, a másik üres maradt, ide az esetleges későbbi kiegészítéseket írta.

A feudalizmus kori vásárhelyi Pusztát változatos népesség ülte meg. A Károlyi uraság Sámsonra kertészséget, Nagymágocsra és Derekegyházra majorságot, uradalmat, később kastélyokkal ellátott vadás parkot, erdőséget és gyümölcsöst telepített. Orosháza népessége a dunántúli Zombárról jött magyar lakosságból, és a Békés vármegyébe később betelepített szlovákok elmagyarosodott, kisebb létszámú rétegéből keveredett össze. A Pusztá nagyobb részét megülő vásárhelyiek magyar családok voltak. Mivel az orosháziak kevés földdel rendelkeztek, keményebben dolgoztak, hogy több ingatlant szerezzenek. Rámenősebbek, céltudatosabbak voltak. A vásárhelyiek lassúbb életvitelűek, kényelmesebbek, vendégszeretőbbek. Nagy Gyula ezt gyorsan észrevette, és anélkül, hogy megkérdezte volna, melyik településhez tartozó tanyába nyitott be, rögtön kiderült. Ha vásárhelyiek lakták, még nagy munkaidőben is szántak rá időt, hogy beszélgessenek vele, hellyel és akkor is étellel kínálták, ha nem volt étkezési idő. Ezt az általa megfigyelt kétféle viselkedésmódot le is írta és többször emlegette a találkozásaink során.

A vásárhelyi tanyát Szántay István Cinkus-dűlőben lévő tanyája alapján így jellemezte: „Már messziről elhagyott, elhanyagolt épület benyomását keltette. Ki tudja, mikor megszelték utoljára... A tanyaépület konyhája, szobája kimondottan piszkos volt. Nem is nagy csoda. Az idős édesanyja élete vége felé már gyöngye lehetett, jó pár évvel ezelőtt meghalt, s azóta úgy vettem észre, hogy az agglegény³ nem söpörte ki a lakását. Mintha csak így bírta volna ki az életet.” Ne gondoljuk, hogy egyedi esetről van szó. Megerősítem Nagy Gyula tapasztalatát, tőle függetlenül végzett kutatómunkám során hasonló jelenséget tapasztaltam családos emberek esetében is. A Pusztán, különösen a szikes, zsombékos Rossz-járásban jóval keményebb volt az élet, mint a Tanya és Gorzsa-tanyai határrészben. Itt az emberéletnek sem volt olyan értéke, mint a gazdagabb tanyavilágban. Sterbetz István hívta föl a figyelmemet arra, hogyan *voodooznak*⁴ az öreg, egyedül maradt pusztai emberek, tanyára elé kitett székükben, napokon keresztül táplálék nélkül üldögélve, míg nyomorultul

³ Kajári Gyula grafikus művész figyelt föl rá, hogy a Pusztán nagyon sok agglegény és vénlány élt. Ezen a vidéken az embereknek jóval kevesebb ismerkedési lehetősége volt, mint a többi tanya térségben. Ahhoz, hogy megjelenjenek, a rossz minőségű földeken, ugyanakkora területen jóval többet kellett dolgozni, mint a jó szántók esetében. Ráadásul, a két világháború során sok pusztai fiatal ember odamaradt, nem volt kihez férjhez menni, vagy mire a fogságból hazavergődtek, az eladó lányok már elkeltek.

⁴ A természeti népeknél közkeletű *voodoo halál* a mi kultúránkban sem ismeretlen. Akire nincs szükség a családban, társadalomban, azt kitaszítják, vagy nem támogatják. Az ilyen ember földadja az életét és nyomorult körülmények között *elpusztul*. Népballadánk is nem egy ilyen esetet említenek.

meghalnak. Általában nem segítenek rajtuk, mert tudják, hogy ha valaki halálra szánta magát, úgy sem befolyásolhatják.

Szántay István nem voodoozott, hanem megbetegedett, és nem volt, aki ellássa. Nagy Gyula elbeszélése így folytatódik: „Ha a jó szomszédok nem könyörülnek meg rajta, elpusztul⁵. Úgy éreztem, hogy nekem segítenem kell. Igen ám, de akkor Orosházán kenyérmizéria volt. Minden reggel hajnali 4 órakor már sorba álltam kenyérért. Ha az első 20 közé sikerült állni, akkor reménykedtem, hogy kapok kenyeret. Így aztán 4–5 nap alatt összegyűjtöttem a családomtól egy egész kenyeret, amit kivittem Szántay Istvánnak.” Kibontakozik ennek a derék embernek, az igazi néprajzkutatónak emberséges magatartása, aki érti a *természet gyermekének* világát. Miként hatott ez a vásárhelyi Szántay István pusztalakóra? Nagy Gyula így folytatta: „Amikor [Szántay István] megtudta, hogy milyen árat fizettem a kenyérért, könnyes lett a szeme, s azt mondta, azzal hálálja meg, ha aratáskor toppannék be hozzá, leteszi a kaszáját, s rendelkezésemre áll... Azzal is megnyertem csatámat, hogy az asztalához ültem, s együtt étkeztem vele.” Itt nem különös, ha a vendéglátó érzi magát megtisztelve, mikor a hívatlan látogatót megvendégelheti. Mintha a ma is ismert közép- és kelet-ázsiai szokások még élnének, amelyekkel honfoglaló őseink jöttek be új hazát foglalni, és máig megőrizték a vendégtiszteletet.

Ez volt az a különös világ, amelyet Nagy Gyula talált ezen a nehezen megközelíthető, ősi vidéken. Egyik esszémben úgy jellemeztem őt, mint a *Pusztá szerelmesét*. Máig büszke vagyok rá, hogy tanítványai közé fogadott, majd megosztotta velem gyűjtő- és földolgozó tapasztalatait. Egyetértésben és közös föladatvállásban végeztük munkánkat akkor is, amikor a másik legjobb adatközlőjét, Csizmadia Imrét segítettük saját életrajzának megírásában. Az idős gazda a Görbe-szik nevű pusztai tó partján élte le életét. Gyerekkora óta följegyezte a vele és a családjával történt fontosabb eseményeket. Hatalmas anyagot gyűjtött magának, amely kincses tára volt a kemény pusztai életnek. Nem kellett sokat nőgatni, hogy Nagy Gyula javaslata alapján, vegyen ő is egy nagy füzetet, és szántás során a cigarettás papírdobozra, vagy betűzés közben az újság szélére kanyarított eseményeket mondatokká kezdje formálni. Hozzá többet átjártam a Munkácsy utcai öreg parasztházába, mint a múzeumba, mert segítséget igényelt, de igen makacs volt, nehezen tudtuk rávenni, hogy adjon a szavunkra. Ugyanakkor remekül fogalmazott. Ahogy elkészült az első kötete, Ördögh Szilveszter barátomnak szoltam – aki akkor lektorként a Magvető Kiadónál dolgozott –, nézze át a kéziratot.

Pár hét telt el, amikor Szilveszter értesített, hogy kevés szöveggondozás mellett, a kéziratát megszerkesztette és kiadják. Mindannyiunknak nagy hajtóerő volt ez, és Imre bátyánk *látomtól vakulásig* úgy dolgozott a második kötetben, ahogy egykor a tanyáján megszokta. Közben összeállította a verseit, és Ördögh Szilveszter ezt is segítette kiadni. A megjelent két könyvben, eltérő műfajban, de az a paraszti életforma bontakozott ki, amelyet mi is más-más eszközökkel és tapasztalatokkal kutattunk. Bár Imre bátyánk a verseit és a prózáját nem egy helyen, irodalmi szinten fogalmazta meg, a *paraszti rímfaragás* és ön-életírás nem tartozik a szépirodalomhoz. Ugyanakkor az események pontos, de érzéletes

⁵ Figyeljük meg, hogyan vette át a néprajzkutató még az itteni szóhasználatot is. Máshol az ember meghal, a vizsgált térségben, akár a jószág, *elpusztul*. Itt a beteg állathoz hamarabb hívnak *lúdoktort*, mint a szenvedő emberhez orvost.

leírásával, az átélő hitelével megfogalmazott mondatok a szóbeli (orális) történelem és a néprajztudomány közös értékévé nemesült. Ezek művelői között is kimagaslottak kötetei.

Közben a szocialista népgazdaság hanyatlása a könyvkiadásban is mind jobban érezhetővé vált. Bár Csizmadia Imre befejező életrajzi kéziratát Ördögh Szilveszter időben megszerkesztette, a kinyomtatása egyre húzódott. Évek teltek, és a 80 év fölötti ember türelme elfogyott. Éreztük, baj van. Nagy Gyula igen gyakran megfordult nála és igyekezett benne a lelket tartani. Én ritkábban jutottam át hozzá. A fia telefonált, ha még az apját életben akarjuk találni, azonnal menjünk meglátogatni. Későn érkeztünk. Imre bátyám voodoozott. Napok óta dacosan nem fogadott el semmit, nyelni már nem volt ereje, szemében megtört a fény, lelkében a hit. Úgy érezte, becsapták, soha nem lesz újabb könyve, és olyan állapotba került, amikor már nem lehetett rajta segíteni. Még megismert, amikor megfogtam a kezét. Beszéltem hozzá, de nem válaszolt. Nagy Gyulával együtt pár nap múlva ott álltunk a sírja előtt. Nem tudom – bánatom miatt nem arra figyeltem, hogy melyikünk sír jobban, igazgató úr, vagy én – karonfogva egymásba kapaszkodtunk. Tudtuk, hogy Csizmadia Imrével egy világ távozik, amelynek legeredetibb hangulatát, és az emberi sorsok valódi tragédiáját nem mi, hanem ő tudta leírni, a nem sokkal később megjelent, befejező kötetében.

Ezt a tehetetlen, kiszolgáltatott érzést még egyszer át kellett élnem, amikor nyolc év múlva Nagy Gyula sírja előtt álltam. A koporsó, az evangélikus szertartás szerint, a sírba leeresztve pihent. Hatalmas tömeg vette körül, akik élő virágaikat szálanként szórták a tátongó fekete gödörbe, amely szinte elnyelte. Gyönyörű, drága, bolti virágok hulltak alá. Azóta is sajnálom, hogy Vásárhelyről a Pusztán áthaladva nem álltam meg egy percre, és az itt minden évszakban megtalálható száraz sziki virágot nem szakajtottam neki, hogy ezzel búcsúztassam. Nagy Gyula számára bizonyosan a lila, száraz virág lett volna a másik világba történő legszebb kísérő.

Jó volt hozzá az Isten, mert amiért imádkozott, beteljesült. Csendben aludt el azon a karácsonyi délután, amikor befejezte földi pályafutását. Pótolhatatlan könyveiben és tanulmányaiban Orosháza egyik legjelesebb embereként él tovább. Halhatatlanságát nemcsak művei, hanem emberségének emlékei is őrzik.